

Кыргы
2023-33

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

А. А. АЛТМЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 09.22.657

Кол жазма укугунда
УДК: 785.166:7.03/575.2/(043.3)

Турумбаева Чолпон Мукашовна

КЫРГЫЗ ЭЛ АСПАПТАР ОРКЕСТРИНИН ТАРЫХЫ
ЖАНА ӨНУГҮҮСҮ

17.00.02 – музыкалык искусство

искусство таануунун кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтымышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институтунун маданият жана искусство таануу бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчиси: Уметалиева-Баялиева Чынар Топчубековна, маданият таануунун доктору, профессор, Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтымышбаев атындагы философия, укук жана социалдык – саясий изилдөөлөр институтунун маданият таануу жана искусство таануу бөлүмүнүн башчысы

Расмий оппоненттер: Жумабекова Дана Жунусбековна, искусство таануунун доктору, Казак Улуттук искусство университетинин профессору.

Жещинский Александр Николаевич, искусство таануунун кандидаты, К.Молдобасанов атындагы Кыргыз Улуттук консерваториясынын доценти.

Жетектоочу мекеме: Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин профессор Ш.М.Ниязалиев атындагы философия жана гуманитардык илимдер кафедрасы. Дареги: 715600, Жалал-Абад ш., Ленин көчөсү, 57.

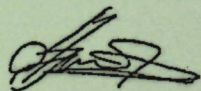
Диссертациялык иш 2023-жылдын 30-июнунда саат 13.00. де Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтуна жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык), маданият таануу жана искусство таануу боюнча кандидаттык диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265-а.

Коргоонун идентификатору: <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-yir>.

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а) Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Илимий китепканасынан (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү 547) жана диссертациялык кеңештин сайтынан таанышууга болот <https://vak.kg/>.

Автореферат 2023-жылдын “31” май айында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, философия илимдеринин кандидаты, доцент

З.А.Алымкулов

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Элибиз эгемендүүлүктү колуна алгандан баштап, аспаптык аткаруучулук өнөрү калыптандырылып, өнүгүү жолуна түшүү менен бирге, бир топ жылдардан бери жекече аткаруучулук менен катар, ансамблдик жана оркестрдик аткаруучулук маданиятына да көңүл бурулууда. Республикабыздын ар кандай маданий мекемелеринде элдик аспаптык ансамблдердин жана оркестрдин үлгүлөрү түзүлүү менен өзүнүн өнүгүүсүн улантууда.

Октябрь социалисттик революциясына чейин кыргыз элдик музыкалык аспаптары (комуз, кыл-кыяк, чоор, чопо-чоор, сыбызгы, керней, сурнай, ж.б.) эл арасында жеке аткаруучулук мүнөздө кеңири колдонулуп келген. Революциядан кийинки алгачкы жылдардан баштап кыргыз музыкалык искусствосунда бир топ жандануулар болду.

Жаңы замандын талабына ылайык жеке аткаруучулардын чыгармаларында жаңы доорду даңктап ырлар, күүлөр жарала баштайт. Аны менен бирге жаш муундарды профессионалдык музыкалык адистикке даярдоо максатында 1925-жылы Пишпек шаарында алгачкы жолу педагогикалык техникум ачылып, жаңы муундан адистер даярдалып, 1930-жылдарда Фрунзе шаарында музыкалык техникум ачылып, жаш таланттар аныктала баштайт.

Кыргыз маданиятында коллективдүү аткаруучулук өнөр калыптанбагандыгына байланыштуу профессионалдык музыканы өнүктүрүү максатында оркестр түзүү сунушу киргизилип, П.Ф.Шубиндин жетекчилиги менен эң алгачкы кыргыз эл аспаптар оркестри түзүлөт.

Кыргыз эл аспаптар оркестри түзүлгөн күндөн баштап, бир топ чыгармачылык ийгиликтер менен эле бирге, ар кандай кыйынчылык учурларга да дуушар болгондугу белгилүү. Оркестрди түзүү, аспаптар менен камсыздоо, аспаптардын акустикалык үн өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгуу, профессионал мыкты аткаруучулар менен камсыздоо, оркестр үчүн атайын композиторлор менен биргеликте репертуарларды иштеп чыгуу сыяктуу түмөн түйшүктүн аркасында гана кыргыз эл аспаптар оркестри түзүлгөн. Оркестр уюшулган күндөн бери ал илимий изилдөөнүн предмети болгон эмес.

Профессионалдык музыкалык окуу жайлардагы окутуу системасында дирижёрлор, оркестрдик репертуар менен камсыздаган композиторлор, оркестрге арналган чыгармалар, солист жана оркестранттарды окутуу жана тарбиялап чыгаруу жагдайы, көп жылдан бери жетишсиз болуп турат. Ошондой эле, эл аспаптар оркестри боюнча музыкалык талдоо жүргүзүү сыяктуу көптөгөн илимий деңгээлдеги изилдөөлөр, оркестр музыкасы

боюнча адабияттардын басмадан жарык көрүүсү жокко эсе десек болот. Замандын талабына ылайык, толук илимий изилдөөгө муктаждыгын убакыт өзү тастыктап тургандыгы белгилүү.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тармактык илимий программасына, КР УИАнын А. А. Алтмышбасев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институтунун тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Изилдөөнүн объектиси болуп, Карамолдо Орозов атындагы эл аспаптар оркестрине байланыштуу тарыхый жана теориялык маселелери каралат. Изилдөөнүн предмети болуп эл аспаптар оркестринин маселелерин чагылдырган ар түрдүү теориялык талдоо жана оркестр практикасынын маанилүү көйгөйлөрүн кароо саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин башкы максаты - Карамолдо Орозов атындагы Кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүнө талдоо. Аталган максатты жүзөгө ашыруу үчүн, төмөнкүдөй милдеттерди чечүү талап кылынат:

1. Карамолдо Орозов атындагы Кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы - Кыргызстандын музыка искусствосунда эң негизги тармактарынын бири экендигин талдоо жүргүзүү;

2. Карамолдо Орозов атындагы Кыргыз эл аспаптар оркестринин өнүгүү жолунда жалпы кыргыз музыка искусствосу менен өз ара байланыштарын көрсөтүү;

3. Кыргыз эл аспаптар оркестрине П. Ф. Шубиндин, Б. В. Фефермандын чыгармачылык жана дирижерлук ишмердүүлүктөрүнүн зор салымын ачып көрсөтүү;

4. Атактуу кыргыз композиторлор Н. Давлесов, К. Молдобасанов жана А. Жумакматовдун Кыргыз эл аспаптар оркестринин партитура жана репертуарынын жаңыланышына кошкон зор салымын талдоо жүргүзүү;

5. Эл аспаптар оркестринин аспаптык түзүлүшүнүн модернизацияланышы жана анын курамынын кеңейишинин белгилерин аныктоо;

6. Белгилүү композитор, дирижер Э. Жумабаевдин кыргыз эл аспаптар оркестринин өсүп-өнүгүүсүнө олуттуу салым кошконуна талдоо жүргүзүү;

7. Кыргыз эл аспаптар оркестринин көркөм жетекчилеринин кийинки муундарынын чыгармачылык тажрыйбасын жана оркестрдин өнүгүүсүндөгү жаңы багыттарды көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертацияда биринчи жолу кыргыз музыка илиминде кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүү маселелери каралат. Илимий жаңылыктын элементтери эң алды менен төмөнкүлөр аркылуу аныкталат:

- Кыргызстандын музыкалык искусство илиминде Карамолдо Орозов атындагы кыргыз эл аспаптар оркестрине байланыштуу тарыхый жана теориялык маселелердин объект катары каралуусу;

- Карамолдо Орозов атындагы кыргыз эл аспаптар оркестринин эволюциялык этаптарында белгилүү алгачкы музыка агартуучулар, педагогдордун кошкон салымдарынын көрсөтүлүшү;

- Оркестрдин тарыхый - эволюциялык өнүгүүсүндө композитор-дирижерлордун салымы жөнүндө көрсөтүлүшү;

- Тарыхый өнүгүү жолунда эл аспаптар оркестринин жалпы кыргыз музыка искусствосу менен өз ара байланыштарын аныктоо;

- Эл аспаптар оркестринин партитуралык стилдери жана оркестрдин алгачкы концерттик программалары, репертуарынын жаңыланышы маселелери жөнүндө каралуусу;

- Соңку жылдардагы фольклордук-этнографиялык топтордун өнүгүүсүндөгү жана эл аспаптар оркестрлеринин жаңы багыттарынын калыптанышын ачып көрсөтүү.

- Белгилүү кыргыз композитор - дирижерлорунун оркестр үчүн иштеп чыккан партитураларынын кеңири музыкалык анализин жүргүзүү.

- Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациянын материалдары Кыргыз эл аспаптар оркестрине, жалпы оркестрлердин тарыхый өнүгүүсү жана аткаруучулук өзгөчөлүктөрү боюнча маселелерине байланыштуу бирдиктүү изилдөө болуп саналат. Маданият жана музыка искусство мекемелеринин орто жана жогорку окуу жайларындагы окутуучулары, студенттери, магистранттарына, оркестр адабияты, оркестр классы, аспап таануу боюнча колдонмо курал жана практикалык жетекчилик катары колдонсо болот. Мисалы: «Оркестрдик адабият», «Оркестр дирижерлугу», «Музыка теориясы», «Аспап таануу», «Партитураны окуу», ж. б. семинардык жана факультативдик (практикалык) сабактарга пайдаланса болот.

- Диссертациянын бардык жоболору менен корутундулары, ошондой эле иште колдонулган методдор менен иштеп чыгуулар эл аспаптар оркестринин жана жалпы оркестр тармагындагы искусство боюнча кийинки илимий изилдөөлөр үчүн зарыл материал катары колдонсо болот. Андан

тышкары иштин материалдары жана натыйжалары музыка маданиятына тиешелүү илимий-практикалык иш-чараларды өткөрүүдө багыттоочу көмөк көрсөтөт.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык мааниси. Диссертациянын теориялык маанилүүлүгү кыргыз музыка искусствосунун проблемаларын тарыхый-эволюциялык жана музыка таануу теориялык талдоого алуу болуп эсептелет.

Диссертациянын теориялык жана методологиялык мааниси төмөнкү натыйжалардан турат:

- Дүйнөлүк оркестр музыкасы бир кыйла тарыхый жолду басып өтүп, эл аспаптар оркестринин пайда болушуна өбөлгө түздү. Ошондуктан, оркестр түшүнүгүнүн дүйнөлүк маанисине тезис катары токтолуп, улуттук оркестрлердин кеңейтилген маселелерине салыштыруу методдорун колдонуу менен берилди;

- Музыка искусство илимине кирген эл аспаптар оркестринин маселелери жана композитордук-дирижёрдук чыгармачыл ишмердүүлүк менен байланышын көрсөтүү;

- Бирдиктүү аспектилер илимий изилдөөнүн тармактарына кирет. Андыктан, Карамолдо Орозов атындагы эл аспаптар оркестрине караштуу тарыхый өнүгүү жолунун калыптануу процессинин этаптары, мүнөздөрү, музыкалык талдоого ылайык жүргүзүлгөн белгилерин музыка тануучулук көз карашта ачып көрсөтүлөт;

- Изилдөөнүн түпкүрүнө музыка тануучулуктун теория эрежелеринин негиздери жана оркестр маселелерине таандык илимий көз караштар киргизилди;

- Илимий иште Кыргыз эл аспаптар оркестрине караштуу маселелери жагынан кыргыз жана орус музыка изилдөөчүлөрүнүн, элдик музыка тануучулардын, классикалык музыка чыгармалары жөнүндө эмгектер өрнөк катары колдонулду (мисалы: И. А. Барсова., В. П. Бобровский, Л. Данилевич, М. С. Друскин, Т. Ливанова, М. Сабинина, В. С. Виноградов, А. В. Затаевич, К. Ш. Дүйшалиев, Ч. Т. Уметалиева, С. Субаналиев, Б. Алагушев, А. Г. Кузнецов, Е. С. Лузанова ж. б.);

- Изилдөөдө жалпы музыкалык искусство тармагына тиешелүү эрежелер чөйрөсүндөгү (Оркестрдин дүйнөлүк мааниси, оркестрдин алгачкы аспаптык түзүлүшү, эл аспаптар оркестринин аспаптык түзүлүшүнүн реконструкцияланышы, ж. б.) талдоого алынган ар түрдүү жеке маселелердин тобу аныкталган.

- Бул диссертациянын илимий-теориялык түз мааниси кыргыз эл аспаптар оркестринин, музыка искусствосунда системалык түрдө изилдөөсү болуп эсептелет.

Диссертациянын коргоого сунуш кылынган негизги жоболору:

1. Дүйнөлүк музыка искусствосунда оркестр маселелери олуттуу жана эң татаал болуп эсептелет. Заманбап эл аспаптар оркестрлерине караштуу маселелер ансамбль жана жеке аткаруучулуктун сапатын жогорулатууну талап кылат. Карамолдо Орозов атындагы кыргыз эл аспаптар оркестри, аткаруучулук чеберчилик ыкмалары жана колдонулуучу көркөм-кооз каражаттар жагынан, дүйнө жүзүндөгү жогорку деңгээлдеги эл аспаптар оркестрлеринин тобуна кирет;

2. Совет доорунда кыргыз музыка искусствосу гүлдөп өсүшүнө өзгөчө негиз салынды, артыкча Карамолдо Орозов атындагы эл аспаптар оркестри түзүлүп, искусство маданиятында ансамблдик аткаруучулуктун жаңы көз караштары калыптанды. Ушул багытта, Кыргыз эл аспаптар оркестри белгилүү орусиялык музыка агартуучулар, дирижёрлор, композиторлор П. Ф. Шубин жана Б. В. Фефермандын жетекчиликтери тарабынан зор ийгиликтерге жеткен;

3. Кыргыз элдик аспаптардын реконструкциялоо иштери аркылуу, оркестрдин жаңыланышы жана курамынын кеңейиши ишке ашырылган. Аспаптардын добушунун күч-кубаттуулугун арттыруу, диапазонун кеңейтүү менен кыргыз эл аспаптар оркестри өзүнүн аткаруучулук чеберчилигин өркүндөтүү жолун улантат. Натыйжада, кыргыз элдик аспаптардын реконструкция маселелерин чечүү менен оркестрдин репертуары элдик ыркүүлөр жана дүйнөлүк классика чыгармалары менен толуктап байытылган;

4. Белгилүү кыргыз композитор-дирижёрлору Н. Давлесов, К. Молдобасанов жана А. Жумакматовдор кыргыз академиялык музыка искусствосуна олуттуу салым кошушту, аны менен бирге эл аспаптар оркестрине жан-дили менен берилип эң бийик деңгээлдеги чыгармачылыгын жана ишмердүүлүгүн алтын мурас катары калтырышты;

5. Композитордук жөндөмдүүлүгү, дирижерлук шыктуулугу менен белгилүү композитор Эсенгул Жумабаев эл аспаптар оркестрдин аткаруучулук маданиятын бир кыйла жогорку деңгээлге көтөрө алды. Эл аспаптар оркестринин репертуарын байытууда жана аткаруучулук чеберчиликтерин арттырып өнүктүрүүдө, Эсенгул Жумабаевдин чыгармачылык жана дирижерлук, көркөм жетекчилик ишмердүүлүгү зор;

6. Кыргыз эл аспаптар оркестринин кийинки муундагы көркөм жетекчилери Т. Томотоев, С. Жумалиев, С. Акматалиев жана Б. Тилегенов дирижерлук кесибин жигердүү улантышат. Алар дирижерлук ишмердүүлүгүндө оркестр үчүн көптөгөн элдик обон-күүлөрүнөн, композиторлордун жана обончулардын чыгармаларынан иштеп оркестрдин аткаруучулук чеберчилигин өнүктүрүү менен бирге анын колориттүү добуштуулугун көздөп, натыйжалуу иш-аракеттерди жасашкан;

7. Соңку жылдардагы фольклордук-этнографиялык жана жаңы эл аспаптар оркестрлеринин өнүгүүсүндөгү жаңы багыттардын калыптанышы. Ч.Исабаев атындагы «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамбли, Бишкек шаардык мэриясынын эл аспаптар оркестри, «Ордо Сахна» ж. б. фольклордук ансамблдердин калыптанышты. Элибиздин архаикалык музыкалык үндөрдү замандын талабына ылайык келтирип жаңы формаларды, үндөрдү, ыргактарды кайра жаңыртып эксперименталдык түрдө иштеп чыгышты.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Сунушталган изилдөөдө, Карамолдо Орозов атындагы эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүүсү боюнча маселелеринин комплекстүү каралышы кыргыз искусство илиминде биринчи болуп эсептелет. Жүргүзүлгөн изилдөөдө, эл аспаптар оркестринин тарыхый калыптануусуна жана теориялык аспектилеринин системалуу түрдө каралуусуна кошкон салымы деп эсептелет. Кыргызстанда музыка искусство тармагында, айрыкча оркестрге тиешелүү илимий изилдөөлөрдүн аздыгына байланыштуу, изденүүчүнүн эмгеги өтө маанилүү деп эсептесек болот.

Иштин апробацияланышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана мазмуну бир катар республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференциялардагы басылмаларында жана чыгып сүйлөөлөрүндө чагылдырылды: Б.Бейшеналиева атындагы Кыргыз мамлекеттик маданият жана искусство университети; И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети; М. Ауэзов атындагы Түштүк-Казакстан мамлекеттик университети; д.ф.н., профессор Н. Келимбетов атындагы «Түркология» илимий-изилдөө борбору; Маданият жана искусство Кытай-Россия биринчи форуму, Кытай, Харбин. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана мазмуну бир катар илимий журналдарда: Турумбаева Ч. “Залкар ырчы – обончу». [Текст] /Ч. Турумбаева// Республикалык илимий – теориялык журнал «Известия вузов» №7, 2012, Б., 133-137-бб., www.cience-journal.kg <https://elibrary.ru/>; Турумбаева Ч. “Залкар обончу жана ырчы Р.Абдыкадыровдун чыгармачылыгындагы балдар темасы», [Текст] /Ч. Турумбаева// Республикалык илимий – теориялык журнал «Известия вузов» №7, 2012 год., Б., 123-127-бб., www.cience-journal.kg <https://elibrary.ru/>; Турумбаева Ч. “XX кылымдын залкар обончу – композитору. [Текст] /Ч. Турумбаева // Республикалык илимий – теориялык журнал «Наука – и новые технологии» №2, 2013, Б., 201-203-бб., www.cience-journal.kg <https://elibrary.ru/>; Турумбаева Ч. “Манас эпосундагы элдик музыкалык аспаптар” [Текст] /Ч. Турумбаева// И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик Университетинин «Жарчысы» журналы № 4, 234-236-бб., <https://jarchy.arabaev.kg/>; Турумбаева Ч. “Залкар ырчы – обончу

Р.Абдыкадыровдун ырларынын өзгөчөлүктөрү” [Текст] /Ч. Турумбаева// Казахведение Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова научно-исследовательский центр «Түркология» им. д.ф.н., профессора Н. Келимбетова, Международный научный журнал, № 4 (37) 2015, 25-31-бб https://elibrary.ru/rubric_titles.asp; Турумбаева Ч. “Оркестровое исполнительство в кыргызской музыкальной культуре на примере творческой деятельности оркестра народных инструментов им. Карамолдо Орозова”. Текст] /Ч. Турумбаева// История. Философия. Искусствоведение. Издательство ГРАМОТА МАНУСКРИПТ, 2019. том 12. выпуск 12., 262-265-бб. <https://doi.org/10/30853/manuscript./9/2019/12/52.html>; Турумбаева Ч. «Исторические этапы реконструкции кыргызских народных инструментов Государственного оркестра имени Карамолдо Орозова» [Текст] /Ч. Турумбаева// История. Философия. Искусствоведение. Издательство ГРАМОТА МАНУСКРИПТ 2020. Том 13. Выпуск 10., 236-241-б. <https://doi.org/10/30853/manuscript.2020/12/52>; Турумбаева Ч. “Оркестрдик музыканын эволюциясынын кыскача очерки” [Текст] /Ч. Турумбаева// “Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана”. Республикалык илимий - теориялык журнал №7, – Б.: 2020, 245-248-бб. <https://elibrary.ru/>; Турумбаева Ч. “Кыргыз музыкалык маданиятындагы оркестрдик аткаруу дүйнөлүк практика аспектинде” [Текст] /Ч. Турумбаева// “Известия вузов Кыргызстана”. Республикалык илимий - теориялык журнал № 1, - Б.: 2021, 206-211-бб., <https://elibrary.ru/>; Турумбаева Ч. “Борис Фефермандын чыгармачылык жана дирижерлук ишмердүүлүгү: эл аспаптар оркестринин аспаптык түзүлүшүнүн реконструкцияланышы”, [Текст] Ч. Турумбаева // “Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана”, Республикалык илимий - теориялык журнал №7, – Б.: 2022, 246-249бб. <https://elibrary.ru/>; Турумбаева Ч. “Музыкалык билим билим берүүдөгү инновациялык – коммуникациялык технологиялардын колдонулушу” [Текст] / Ч. Турумбаева // Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ , Маданият жана искусство жарчысы №10, 2021, 143-150-бб, http://kguki.kg/arhiv_zhurnal/; Турумбаева Ч. “Кылым карыткан залкар обончу Жумамүдүн Шералиев» [Текст] /Ч. Турумбаева// Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ , Маданият жана искусство жарчысы., № 1, 2015, 118- 122-бб., http://kguki.kg/arhiv_zhurnal/; Турумбаева Ч. “Р.Абдыкадыровдун чыгармачылыгы оркестрдик аткаруучулукта» [Текст] /Ч. Турумбаева// Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ, Маданият жана искусство жарчысы № 4, 2016, 4 – 6- бб. http://kguki.kg/arhiv_zhurnal/; Турумбаева Ч. “Ч.Исабаев атындагы «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамблинин тарыхы” [Текст] /Ч. Турумбаева// Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ, Маданият

жана искусство жарчысы № 3, 2016, 152- 155-бб., http://kguki.kg/arhiv_zhurnalala/;

Турумбаева Ч. “Манас эпосундагы элдик музыкалык аспаптар”, [Текст] /Ч. Турумбаева/ Республикалык илимий-практикалык конференция, «XX кылымдын Гомери – улуу манасчы Саякбай Каралаев», макалалар топтому, Б.Бейшеналиев атындагы КММИУ, – Б.; 2016, 121- б. http://kguki.kg/arhiv_zhurnalala/;

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдыруу толуктугу. Иштин негизги жыйынтыктары жана жоболору 23 илимий макалада чагылдырылды, алардын ичинен 7 макала чет элдик илимий журналдарда жана жыйнактарда, 2 макалалар топтому, 5 окуу куралдарында жана ноталык басылмаларында жарык көргөн.

Диссертациянын структурасы изилдөөнүн максаттары менен милдеттерине туура келип, киришүүдөн, тогуз параграфты камтыган үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 210 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу жана ал маселени илимий жактан кароо негизделген. Изилдөөнүн негизги маселелери, максаты жана милдеттери баяндалат. Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери жана талдоонун ыкмалары аныкталып, коргоого коюлган жоболор көрсөтүлүп, эмгектин илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси аныкталган. Изилдөөгө коюлган темаларды иликтөөнүн негизги ыкмасы катары изилдөө маданият таануу жана искусство таануу жагынан кароого жалпы негиздеме берилген.

1-чи бап. “Изилдөөнүн теориялык негизи. Эл аспаптар оркестринин тарыхы жана калыптанышы (1936-1950)”. Биринчи параграфы “Изилдөөнүн теориялык негизи. Оркестр түшүнүгүнүн дүйнөлүк мааниси” деп аталат. Оркестрдин аткаруучулук проблемаларын ачып көрсөтүү, дирижердин функцияларын өзгөртүү, оркестрдин стилдеринин эволюциясы жана башка көп нерселер зор кызыгууну туудурат. Советтик музыка таанууда көптөгөн эмгектерди топтогон, орус эл аспаптар оркестри үчүн аспаптык түзүлүш маселелери баса белгиленген: аспаптар боюнча окуу китептери, окуу-методикалык колдонмолор, оркестрдин аткаруу тарыхы; теориялык эмгектер, монографиялар, изилдөөлөр болгон. Алардын катарында оркестр маселелерине Рогаль-Левицкий Д. Р. [111], Барсова И. А. [20], Благодатов Г. И. [24], Фортунатов Ю. А. [139], Максимов Е. [90], Имханицкий М. И. [62] кайрылышкан. Оркестр партитураларынын жазуу маселелери боюнча:

Шишаков Ю. Н. [142], История оркестровки / А. Карс; [61], С. Василенко А. Веприктин эмгектерин баса белгилей кетсек болот.

Улуттук музыкалык маданият проблемалары Виноградов В. С., Затаевич А. В., Салиев А. А. “Кыргыз искусствосунун тарыхы,” Алагушев Б. “Кыргыздын мамлекеттик Карамолдо Орозов атындагы эл аспаптар оркестри” чыгармачылык жолу жөнүндө очерки, Дүйшалиев К. Ш., Субаналиев С. “Кыргыз музыкалык аспаптары,” Уметалиева – Баялиева Ч. Т. “Кыргыздардын этногенези: музыка таануу аспекти. Тарыхый-культурологиялык изилдөө”, Кайбылдаев А. тарабынан тарыхый жана илимий-теориялык негизде талданган.

Оркестр деген сөз көптөгөн кылымдар мурда башкача түшүнүктү берген. Оркестр деген сөз байыркы грек тилинен келген (грек. Ὀρχήστρα - антикалык театрдагы тегерек жана жарым тегерек аянтчасы). Анда ритмикалык кыймыл, оюн-зоок, трагедиядагы жана комедиядагы хор өзүнүн ырларын аткарган. Нечен кылымдардан соң, Европада оркестр деп, театрда музыкант-аткаруучулардын бөлмөсүн аташкан. Кийинчерээк, аспаптык ансамбль жана аспаптарда ойногон музыкант-аткаруучуларды аташат. Европада орто кылымдарда жана андан кийин көлөмдүү аспаптык топтор пайда болгон, аларга бардык аспаптар кирген: кыл жана чертме аспаптар, жыгач, жез үйлөмө, клавиша аспаптар.

Кайра Жаралуу доорунда Европа маданияты (музыка, адабият, сүрөттөө искусстволор, архитектура) гүлдөп турган мезгилине туш келет. Бул мезгилдерде Италияда XIV кылымда аспаптар: лютня, арфа, фидель, флейта, гобой, труба, органдын түрлөрү колдонулгандыктан, аспаптык музыка кеңири онүгө баштайт. XVI кылымда Италиянын музыка искусствосу бүтүн Европа музыка маданиятында алдыңкы катарды ээлейт. Анда Рим жана Венеция мектептери пайда болот. Аспаптардын курамы байытылып, мүмкүнчүлүктөрү кеңейтилет. Кылдуу аспаптардын баркы өсүп, виоланын классикалык түрү түзүлөт. Элдик скрипка профессионалдык аспапка айланат.

XVI-XVIIкк. композиторлор виола, лира, лютня, скрипка, флейта, свирель, рожок, тромбон, трубалар жана литавралар, коңгуролор колдоно баштаган. Италияда XVI кылымды аяктай XVII кылымдын башы менен опера жаралат. XVII-XVIIIкк. оркестрдин түзүлүшү жаңы аспаптар менен толукталат. К. Монтеверди, А. Скарлатти, А. Вивальди, Ф. Куперен, Ж. Рамо, Г. Пёрселл, И.С. Бах жана Г.Ф. Гендельдин чыгармачылыктарында оркестрдик маданияты орун алат. Алардын чыгармачылыгында европадагы музыка искусствосу туу чокусуна жетет, артыкча оркестр жагынан новатордук, реформатордук тенденциялар ишке ашат. Ошол кездеги композиторлордун партитуралары жаңы симфониялык, аспаптык, вокалдык сапаттары кескин

түрдө өсүп гармония, тембр, техника, аспаптардын диапозону, ж. б. жагынан кыйла жетишкендиктерге жетет.

Композиторлор И.С. Бах (1685 -1750) менен Г.Ф. Гендель (1685-1759) XVII к. оркестрдин тарыхына жаңы ачылыштарга ээ болбостон, мурунку полифонисттердин жетишкендиктерин жалпылашкан. XVIII кылымды аяктай Ф.Й.Гайдн (1732-1809) менен В.А.Моцарттын (1756-1791) мезгилинде оркестрдик аткаруучулуктун өнүгүүсү улантылат. Л.В. Бетховен (1770-1827) оркестрдин таасирдүүлүгүн техника жана көркөм жагынан күчөтүп кеңейткен. XIX кылымдын башталышы менен, оркестрдик аспаптардын өркүндөтүлгөн түрлөрү: жыгач, жез үйлөмө жана урма аспаптар менен толук жабдылат. Бул кылым Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Мендельсон-Бартольди, К. Вебер, Г. Берлиоз, Ф. Лист, Р. Вагнер, И. Брамс, Р. Штраус ж. б. сыяктуу композиторлордун чыгармачылыктары оркестрдин аткаруучулук чеберчилигинин өнүгүүсүнө зор түрткү берген.

Россияда XIX к. симфониялык жанрга биринчи жолу көңүл бурулат. Белгилүү орус композитору М.И.Глинка (1804-1857) орус симфония мектебинин негиз салуучу деп эсептелет (“Камаринская” – эки орус темага негизделген симфония, 1834). Анын орус оркестрдик аткаруучулук маданиятындагы принциптерин классик-композиторлор, «Могучая кучка» уюмунун мүчөлөрү Н.А. Римский-Корсаков, А.П. Бородин улашкан. Симфониялык оркестрдин өнүгүүсүндө эң маанилүү орунду орус классик-композитору П.И.Чайковский (1866-1893) ээлеген.

Совет мезгилиндеги атактуу композиторлор С.С. Прокофьевдин, Д.Д.Шостаковичтин, А.И. Хачатуряндын, Н.Я. Мясковскийдин ж.б. чыгармачылыгында симфониялык оркестр дүркүрөгөн өнүгүү жолунда болду.

Биринчи баптын экинчи параграфы “Кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана калыптанышы. П. Ф. Шубиндин салымы (1936 0 1950)” деп аталат. Бул бөлүмдө, Кыргызстанга XX кылымдын башталышы (1930-жылдары) менен оркестрдик аткаруучулук өнөрдүн пайда болуусу тууралуу айтылат.

Совет мезгилинде нечен кылымдар бою салтка айланган улуттук музыкасын өзгөчө көркөм-кооз тилде жаңырган музыкалык искусствосунун өнүгүүсү башталат. Кыргызстанда XX к. профессионалдык музыкалык маданияттын тез арада жетилишинин негизги себептеринин бири: социализм системасынын өнүгүшү менен бирге республикада бардык тармактарда тарыхый кыска убакыттын ичинде маданияттын гүлдөп өсүшү болот.

Улутубуздун музыкалык көркөм өнөрүнүн көрөңгөлүү байлыгынын таасири менен, белгилүү композитор, таланттуу дирижер П.Ф.Шубин, эл аспаптар оркестрдик аткаруучулук маданиятын калыптандырат. Оркестрдин негизги репертуарын П.Шубин иштеп чыккан – Токтогулдун,

М.Куренкеевдин, А.Огонбаевдин обондору менен аспаптык чыгармалары («Токтогулдун кербези», «Миң кыял», «Эсимде», «Созулма» ж. б.), П.Шубиндин чыгармалары – «Фантазия на киргизские темы», увертюра «Жаш тилек» жана В.Власовдун “Кыргыз темаларына увертюра”.

П. Шубин көп үндүү оркестрди жаратууну, өз алдына негизги милдет катары коюп, ага болгон аракетин жумшаган. Оркестрдин тембр жана гармония жагынан мүмкүнчүлүктөрү кеңейтилип, көркөм жагынан диапозону жакшыртылган. Чыгармалардын кээ бир эпизоддордун мелодикалык кооздугу, таасирдүүлүгү бийик деңгээлге жеткен. П.Шубиндин кыска мөөнөттө мыкты иштерди жасаганын жөнүндө белгилүү композиторлор жана музыка таануучулар белгилешкен – А.В.Затаевич, Д.Б.Кабалевский, В.С.Виноградов ж.б.

1939-жылы Москвада өткөн кыргыз адабияты жана искусствосунун I Декадасында эл аспаптар оркестри П.Шубиндин жетекчилигинде зор ийгиликтерге ээ болгон. Ошол жылы П.Шубин элдик аспаптардын реконструкция маселесин баштайт. Анын проектиси жана КирОбкомдун ВКП (б) жетекчиси Б. Исакеевдин жардамдашуусу менен кыяк, комуздун жана чоордун жакшыртуу жаңылоосу боюнча эксперименталдык иштер башталат. Ошол сунуштар Москва шаарындагы музыка аспаптардын фабрикасында макулдугун алат.

Декададан келгенден кийин П.Ф.Шубин өзүнүн бир топ сунуштарын өкмөттүн алдына койгон: профессионалдык кадрларды даярдап чыгаруучу окуу жайын ачуу керектигин, ал окуу жайда оркестрдик аспаптарда ойноого окута турган бөлүмдөрүн ачууну айткан.

Улуу Ата-Мекендик согуш мезгилинде эл аспаптар оркестри өзүнүн ишин уланта берет. Оркестр жалпы эмгекчилерге, аскер бөлүмдөрүнө концерттерин тартуулайт. Бул мезгилдерде П.Шубин өзүнүн патриоттук темадагы бир канча ырларын жазат: “Бүгүнкү күндө ар ким – элдик күрөшчүл”, “Күнү-түнү талбай эмгектенүү”, “Походдук ыр”, “Баатырлар биз менен, коркоктор жоголсун” ж. б.

П.Ф. Шубиндин кыргыз музыкалык маданиятынын жана эл аспаптар оркестрдик аткаруучулугунун өнүгүүсүнө кошкон зор салымы жогору бааланып, ага “Кыргыз ССРинин эл артисти” деген ардактуу наамы ыйгарылат. Анын ысымын түбөлүккө калтыруу үчүн, борбор шаардагы музыкалык мектептин бирине ыйгарылат.

Ошондой эле П. Шубин кыргыз элдик аспаптардын реконструкция маселесине көңүлүн бурат. Анын проектиси жана КирОбкомдун ВКП (б) жетекчиси Б. Исакеевдин жардамы менен кыяк, комуз жана чоор аспаптарын өркүндөтүү боюнча эксперименталдык иштер башталып, 5 түрдүү комуздун биринчи партиясы иштелип чыгарылат: пикколо, прима, альт, тенор, бас, жана

кыяктын 4 түрү - прима, альт, бас, контрабас. Эл аспаптар оркестрине европа музыкалык аспаптары: флейта, гобой, фагот, скрипка киргизилет.

1938-жылы оркестр Москва шаарында, Казакстанда, Өзбекстанда 200дөн ашык концерттерди берип чоң ийгиликтерге ээ болгон. Бирок, бул жетишкендиктерге канааттанбаган П. Шубин, оркестрдин аспаптар менен жабдып, аткаруучулук чеберчилигин жакшыртууну көздөйт. Кыргыз филармониясынын устаканасында К. Верхоглядов менен белгилүү комузчу Ч. Иманкуловдун комузунун үлгүсүндө, оркестрдик комуздар жасалат.

Оркестрге өркүндөтүлгөн комуз аспаптары (ладдуу комуздар – прима, альт, тенор, бас, контрабас) киргизилип, ойноого мүмкүнчүлүгү аз деген шылтоо менен элдик комуз аспабы алынып ташталат. Элдик үйлөмө аспаптардын (сыбызгы, чоор) ордуна, европалык аспаптар (флейта, гобой, кларнет, фагот, жана урма аспап литавра ж. б.) колдонулууга киргизилет. Кыл кыяктын негизинде, уста К. Верхолядов кыяктар тобунун өркүндөтүлгөн түрлөрүн (прима кыяк, альт кыяк, бас кыяк жана контрабас кыяк) жасап, оркестрде колдонула баштайт. Оркестрге о. э. орус эл аспабы – төрт кылдуу домранын түрлөрү: прима, альт, тенор жана бас домраларын колдонуу киргизилет. Оркестрди тиешелүү аспаптар менен жабдуу менен бирге, музыкалык шык-жөндөмдүү жаштар да тартылган.

Биринчи бапта *Оркестрдин алгачкы репертуары, концерттик программалары боюнча да каралат.* Эл аспаптар оркестринин репертуары негизинен элдик ыр-күүлөрдөн тургандыгы, өзгөчө Муратаалынын, Карамолдонун, Ыбырайдын, Атайдын, Мусанын чыгармалары оркестрде кеңири орун алгандыгы көрсөтүлөт. Эл аспаптар оркестринин репертуары элдик обондор жана аспаптык күүлөр менен гана чектелбестен, музыкалык жанрлардын башка түрлөрүнөн болгон композитордун чыгармалары (П. Шубиндин, К. Күмүшалиевдин сөзүнө жазылган “Маршалдар”; А. Малдыбаевдин, К. Маликовдун сөзүнө жазылган “Кызыл атчандар” ж. б.) оркестр үчүн иштеп чыгып толукталган. П. Шубин өзү да атайын эл аспаптар оркестри үчүн “Кыздардын кыялы”, “Кийиз” аттуу чыгармаларын жазган.

Улуу Ата-Мекендик согуш мезгилинде жаш музыкант-аспапчылар согуш майданына аттанып кетишсе да, анын негизин сактап калуу менен бирге, репертуарын жаңылап, толуктап туруу үзүлгөн эмес. Бул мезгилдерде мыкты адистер иштөө менен бир топ иш-аракеттерин көрсөтүшкөн. Атап айтсак, адис-музыкант аткаруучу В. Миловидов кыска мөөнөттүн ичинде бир нече чыгармаларды оркестр үчүн иштеп чыккан. Алардын ичинде А. Моцарттын атактуу “Рондосу”, № 40-симфониясынын үч бөлүмү бар. Композитор С. Рязов М. Куренкеевдин “Камбаркан” күүсүн иштеп чыккан. Ал эми, Р. Миронович Б. Кулболдиев менен бирге, Ниязаалынын “Арсар күүсүнүн” негизинде, комуз жана оркестр үчүн “Концертино” чыгармасын

жазышкан. Бул чыгарма бүгүнкү күнгө чейин эл аспаптар оркестринин репертуарынан түшпөй аткарылып келүүдө.

П.Ф. Шубин өзүнүн педагогдук ишмердүүлүгүн жүргүзүү менен, музыкалык-теориялык билимин кыргыз жаштарына берүү аркылуу, кыргыз элдик профессионалдык музыкалык маданиятынын өнүгүүсүнө бир кыйла салымын кошкон. Ал, эл аспаптар оркестр үчүн 80-ден ашуун элдик ырларды жана аспаптык күүлөрдү иштеп чыккан. Мисалга алсак, элдик ырлар “Кимге айтам”, “Секетим”; Эсенаалынын “Ой тобо”; Сартпайдын “Күңөтөй”; А. Огонбаевдин “Эсимде”, “Гүл”; Ж. Шералиевдин “Түшүмдө”, “Сырга жан”; А.Бердибаевдин “Сайранын ушул саламы”; Токтогулдун “Кыздарай”, “Гүлдөй жан”; М. Өмүрканованын “Карындаш”; П. Шубиндин “Кызыл атчандар”, “Забойщиктер”, “Маршалдар” сыяктуу ырлары жана хорлору, ошондой эле, атайын эл аспаптар үчүн “Марш”, “Гүл турмуш”, “Беш ыргай”, “Комузчу”, “Жеңилбес күч” ж.б. Хореография искусствосу боюнча “Көпөлөк”, “Көз таңмай”, “Кыздардын кыялы”; абаздык жана аспаптык кuartеттер үчүн “Жеңүүчүнүн ыры”, “Маршал Ворошилов”, “Кыргызым”, “Курбума”.

II – чн бап *Методология жана изилдөөнүн методдору.* “Кыргыз эл аспаптар оркестринин өнүгүүсүнүн жаңы этабы (1950-1970)” деп аталып, үч параграфтан турат. Экинчи баптын *биринчи параграфы* “*Методология жана изилдөөнүн методдору*” деп аталат. Бул Диссертацияда «Кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүүсү» аталыштагы изилдөөнүн төмөнкүдөй ыкмалары менен белгиленет:

1. диалектикалык, детерминизм, историзм
2. жалпы илимий ыкмалар: анализ жана синтез, абстракция жана абстракциядан конкреттүүлүккө көтөрүлүү, индукция жана дедукция, аналогия, салыштыруу ж.б.;
3. атайын-илимий методдор: тарыхый-эволюциялык, маданий-тарыхый, тарыхый-типологиялык, комплекстүү жана системалуу. Атайын-илимий методдор конкреттүү илимдердин милдеттерине жана өзгөчөлүктөрүнө туура келет. Музыкалык искусствонун ролу тарбиялык маанилүү каражат жана идеялык күрөштүн куралы катары барган сайын күчөөдө. Ушуга байланыштуу көркөм чыгармачылыктын методологиялык маселелери жана акырында музыкалык маданияттын, искусствонун жана илимдин өнүгүү өзгөчөлүктөрүн билүү өзгөчө мааниге ээ, бул өнүгүүнү башкарууда коомдун талабы өсүп, музыкалык билимдердин мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө зарыл экендиги белгиленет. Методологиялык маселелер жаатындагы бир катар көрүнүктүү эмгектерди белгиленет: М.Г. Арановский, И.И. Земцовский, Ю.В. Келдыш, И.А. Котляревский, Л. Мазел, В.В. Медушевский, Е.В. Назайкинский, Е.М. Орлова, А.Н. Сохор, Ю.Н. Холопов, В.А. Цукерман жана башкалар.

II – чн бап, экинчи параграфы “Чыгармачылык жана дирижерлук ишмердүүлүк, өзгөрүүлөр жана аспаптардын реконструкцияланышы (Б.В. Феферман)” Мында эл аспаптар оркестринин аспаптык жаңыланышынын (реконструкцияланышы) 2-чи этабы жөнүндө сөз жүргүзүлөт. 1951-жылы эл аспаптар оркестринин көркөм жетекчиси жана башкы дирижеру болгон Б.В. Фефермандын (1920-1998) дирижерлук жана чыгармачылык ишмердүүлүгү каралат. Кыргыз эл аспаптар оркестри менен өзүнүн дирижерлук ишмердүүлүгүнүн башталышы менен, анын өмүрүндө кыргыз элдик музыкасы менен байланышкан чыгармачылыгынын жана дирижерлук ишмердүүлүгүнүн жаңы этабы башталат. Эл аспаптар оркестрин өнүктүрүү, жаш таланттарга музыкалык билим берүү менен, адистерди даярдоо боюнча төмөндөгүдөй иш-чаралар каралган:

1. Кыргыз элдик аспаптарды жакшыртуу жана реконструкциялоо боюнча искусство институтунун илимий-изилдөө ишине перспективалык планга киргизүү боюнча Кыргыз өкмөтү Өзбекстан өкмөтүнө сунуш менен кайрылуу;

2. М. Куренкеев атындагы музыкалык орто окуу жайынын алдында профессионалдык кадрларды даярдоо боюнча кыргыз элдик аспаптар бөлүмүн ачуу;

3. Б. Кулболдиев, Б. Борбодоев жана Б. Фефермандын катышы менен реконструкцияланган комуздардын окуу китебин жаратуу иши башталган (1960-жылы китеп Кыргыз мамлекеттик басмаканасынан басып чыгарылган);

4. С.Бекмуратов, К.Орозов, Ч.Иманкулов, Ы.Туманов жана А.Огонбаев, Ш.Шеркулов, Б.Кулболдиев, М. Козубеков сыяктуу аткаруучулардын жардамы менен биринчи жолу элдик обондору музыкага салынып иштеп чыгарылган.

1952-жылы М. Куренкеев атындагы музыкалык-хореографиялык окуу жайында, кыргыз эл аспаптар бөлүмү ачылат, бөлүм профессионалдык адистерди даярдоо маселелерин чечүүгө дем берген. Жаңыдан ачылган кыргыз эл аспаптар бөлүмүнө окууга кабыл алынган студенттер филармониянын кыргыз эл аспаптар оркестринин артисттери жана оркестранттары болушкан. Бир-эки жылдын аралыгында, бөлүмдү Б.В. Феферман жетектеп баштайт.

1952-1956-жылдарда кыргыз эл аспаптардын реконструкциянын экинчи этабы болгон учурда, аспаптардын негизги группалары модернизацияга тартылган. *Комуздардын группасы* көбөйдү: комуз-прима, комуз-секунда, комуз-альт, комуз-бас жана комуз-контрабастар иштеп чыгарылган. *Кыяктардын группасында* да өзгөрүүлөр болгон: кыяк-прима, кыяк-альт, кыяк-бас, кыяк-контрабас. Оркестрде *үйлөмө аспаптар* эч өзгөрүлгөн жок. Аспаптардын тобун мурунку эле флейта, гобой, кларнеттер түзүштү. Жыгач кош үйлөмө аспаптар болгон: I-II флейта, I-II гобой жана англия рожогу, эки

кларнет in B. Реконструкция кезегинде оркестрге *урма аспаптарды* да киргизишти. Аталган аспаптар оркестрде туруктуу болуп, ушул курам 1956-жылдан бери бүгүнкү күнгө чейин колдонуп жүрөт жана өзүнүн көркөм чыгармачылык өмүрүн ийгиликтүү улантууда.

Оркестрдин репертуарында орчунду орунду белгилүү орус жана европалык композиторлордун чыгармалары ээлешти: В.А.Морцарт, Дж.Пуччини, М.И.Глинка, П.И.Чайковский ж.б. Кыргыз эл аспаптар оркестри менен комузчулардын жана темир-комузчулардын ансамблдери 1957-жылы Москвадагы жаштар жана студенттердин Дүйнөлүк фестивалында кыргыз искусствосун көрсөтүп тааныштырышкан.

1958-жылы Москва шаарында өткөн Кыргыз искусствосу жана адабиятынын II Декадасында кыргыз эл аспаптар оркестри чоң концерттик программаны тартуулаган. Москвалыктар Т. Сатылганов, М. Куренкеев, К. Орозов, А. Огонбаев сыяктуу белгилүү чеберлердин күүлөрү жана кыргыз композиторлордун чыгармалары менен таанышкан. Андан сырткары оркестрдин репертуарын европа, орус, совет композиторлорунун классиктеринин чыгармалары түзгөн. 1956-жылдан баштап жаш таланттар менен толукталып, оркестрдин музыканттарынын саны 60ка жетти. Оркестр менен бирге комузчулар ансамбли (10 киши) концерттерге катышып зор ийгиликтер менен кайтышкан.

Экинчи баптын үчүнчү параграфы “*Эл аспаптар оркестринин партитура жана репертуарынын жаңыланышы, Н.Давлесовдун, К.Молдобасановдун жана А.Жумакматовдун дирижерлук жана чыгармачылык ишмердүүлүктөрү*” деп аталат. Мында кыргыз музыка искусствосунда белгилүү композитор жана дирижерлор Насыр Давлесовдун (1929-2013), Калый Молдобасановдун (1929-2006) жана Асанхан Жумакматовдун (1926-2008) чыгармачылыктары жана дирижерлук ишмердүүлүктөрү тууралуу маалымат берилет.

Н. Давлесовдун оркестр менен иштөө ыкмасы, жаш таланттарды оркестрге тартуу менен, оркестрдин аспаптарынын тембрдүүлүгүнүн, колориттик добуштуулугун сактап калуу менен, ага чыгармаларды иштеп чыгуусу, оркестр үчүн оригинал чыгармаларды жаратуучулук стили менен өзгөчөлөнгөн. Ал, оркестрдин аткаруучулук чеберчилигинин жогорулашы жана репертуарынын байышы үчүн көп эмгек жумшаган.

Н. Давлесов “Кыздын ыры” (сөзү Э. Турсуновдуку), “Ысык-Көл” (сөзү А. Токомбаевдики), ырларын, ошондой эле эл аспаптар оркестри үчүн “Токтогулдун күүлөрү” аттуу үч бөлүмдүү сюитасын жазат. Сюита Токтогулдун “Тогуз кайрык”, “Чоң кербез”, “Карылык” сыяктуу түрдүү мүнөздүү күүлөрүнөн турган.

Өзүнүн оригиналдуулугу, обондуулугу, элдиктүүлүгү менен, угуучулардын купулуна толгон бул чыгармалар, оркестрдин репертуарынын алтын казынасынан орун алат. Таланттуу композитор ошондой эле, оркестр үчүн оригиналдуу чыгармаларын жазууну уланта берет. Өзүнүн көркөмдүгү, колориттүүлүгү менен баалуулугу арткан жана оркестрдин репертуарын байыткан “Боз жорго” аттуу күүсүн, “Жайлоодо”, “Так теке” аттуу симфониялык бийлерин да жазган.

1958-жылы Н. Давлесов эл аспаптар оркестри менен, Москвада болуп өткөн кыргыз искусствосу менен адабиятынын он күндүгүнө (II декадасына) катышып ийгиликтерди жаратат.

1955-жылы П.И. Чайковский атындагы консерваторияны бүткөндөн кийин кыргыз эл аспаптар оркестрине дирижер катары Калый Молдобасанов жиберилген (1929-2006). Анын ишкердиги көпкө созулбаса да оркестрге унутулгус жана жемништүү мезгилди алып келген. “Паризат”, “Чатыр-Көл” элдик ырларын жана “Вальс”, “Жылдыз” ж. б. оркестр үчүн иштеп чыгат.

К.Молдобасановдун дирижердук стилин оркестр менен иштөө чеберчилиги, жогорку профессионализм, дирижерлук колунун жеңилдиги мүнөздөйт. Мыкты композитор, дирижер-симфонист катары К.Молдобасанов аспап оркестр үчүн элдик үлгүлөрдү абдан көркөм түстүү иштеп чыккан. Анын оркестрдеги иш-аракеттери, баарынан мурда, оригиналдуу репертуарды жаратуу менен таң калыштуу. Анын элдик ырларды «Чатыр-Көл» жана өз чыгармаларын «Вальс», «Жылкыч» ж.б. иштеп чыгуусу бардык концерттерде дайыма чоң ийгилик менен аткарылат.

К.Молдобасановдун кыргыз эл аспаптар оркестри үчүн жазган эң белгилүү чыгармасы “Майрам күүсү” (“Праздничный күү”, 1983).

1962-1972-жылдары К. Орозов атындагы эл аспаптар оркестринин башында көрүнүктүү дирижер Асанхан Жумакматов (1926-2008) турду. А.Жумакматов өтө чыгармачыл энергиялуу жана чымырлуу, чоң эрудициялуу музыкант, эң мыкты уюштуруучу жана талыкпаган пропагандист, улуттук музыкасын жандай сүйгөн, кыргыз музыкалык маданиятынын улуу инсаны. Ал, Токтогулдун «Миң кыял»; Карамолдонун «Көкөй кести», «Сынган бугу»; Муратаалынын «Кер өзөн»; Ниязаалынын «Кара өзгөйү»; Ыбрай “Кеңеш”; Атайдын «Маш ботой» сыяктуу күүлөрүн нотага түшүрүп, оркестр үчүн иштеп чыккан. А. Жумакматовдун аранжировкаларында оркестрдин палитрасы кеңейтилген, чыгармалардын көркөмдүүлүгү көрсөтүлүп бай каражаттар колдонгон: кооз гармония, аспаптардын түрдү добуштардын үндөрү, кеңейтилген оркестрдин фактурасы, көркөмдүү тембрлер.

Эл аспаптар оркестринин аткаруучулугунун бийик деңгээлге өскөндүгүн, анын репертуарынан жеке эле элдик ыр-күүлөр гана эмес, чет элдик музыкалардын жаңырганынан көрө алабыз: М.И. Глинка жана

П.И. Чайковский, В.А. Моцарт жана И. Брамс, А. Хачатурян жана Н.П. Бодашкин, М. Абдраев жана К. Молдобасанов, А. Малдыбаев жана Н. Давлесов – мына ушундай “репертуардык диапазонго” дирижер Жумакматовдун талыкпаган эмгеги, чыгармачыл билими, өтө так тартыби менен жетишкен.

А. Жумакматов – ийгиликтердин артынан ийгиликтерге ар дайым изденүү жолундагы чыныгы сүрөткер. Анын искусствосу ар дайым кыймылда жана өнүгүү жолунда. Мына ушундай сапаттар менен, анын чыгармачылыгы жана ишмердүүлүгү ар дайым жашарып турган.

Үчүнчү бап “Кыргыз эл аспаптар оркестринин соңку жылдардагы өнүгүүсү (1970-2015)” деп аталат. “Кыргыз эл аспаптар оркестринин өнүгүүсүндө композитор, дирижерлордун олуттуу салымдары жана оркестр үчүн иштеп чыккан чыгармаларынын музыкалык анализи (Э.Жумабаев, Т.Томотоев, С.Жумалиев, С.Акматалиев жана Б.Тилегенов)” аттуу үчүнчү баптын биринчи параграфында Э.Жумабаев, Т.Томотоевдин, С.Жумалиевдин, С.Акматалиевдин жана Б.Тилегеновдун чыгармачылык жана дирижерлук ишмердүүлүктөрү аталган музыкант-аткаруучулар өз таланты менен оркестрдин аткаруучулук чеберчилигин жогорулатууга жана репертуарын байытууга эң чоң иштерди жүргүзүштү. Белгилүү кыргыз композитор-дирижерлордун өнөрлөрүн улантып, эл аспаптар оркестринин кийинки муундагы көркөм жетекчилери дирижерлук кесибин жигердүү улантышып, оркестр үчүн көптөгөн элдик обон-күүлөрүнөн, композиторлордун жана обончулардын чыгармаларынан иштеп оркестрдин аткаруучулук чеберчилигин өнүктүрүү менен бирге анын колориттүү добуштуулугун көздөп, натыйжалуу иш-аракеттерди жасашты. Белгилүү кыргыз композитор-дирижер Э.Жумабаевдин кыргыз музыка искусствосуна олуттуу салым кошкону жөнүндө маалыматтар киргизилген. Композитордун атайын оркестр үчүн иштелип чыккан кыргыз обондору жана күүлөрү классикага айланып оркестрдин эң негизги репертуарларын түздү. Ал оркестр үчүн кыргыз элинин обондорун иштетип чыгат, алардын арасында Атай Огомбаевдин “Ак тамак, көк тамак”, Сейдалы Медетовдун “Жаш толкун”, Ыбрай Тумановдун “Жыргал күн”, Ниязаалынын “Кер толгоо”, Асанбек Кыдырназаровдун “Кыргыз көчү” ж.б. Андан тышкары Э.Жумабаев улуттук интонация жана жаңы ой камтыган жеке өзүнүн оригиналдуу чыгармаларын жаратат. Мисалы, “Той” аттуу театрлаштырган чыгармасында жалаң эл аспаптар оркестри гана эмес, комузчулар ансамбли, манасчылар, андан соң “Майрамдык увертюрасы” (“Праздничная увертюра”) кирген. 1985-жылы ал Бүткүл Союздук спектаклдер жана концерттик программалар кароосунда II даражадагы дипломго ээ болгон. Э.Жумабаевдин чыгармачылык мурасында, аранжировкадан, ырлардан жана аспаптык обондордон баштап кыргыз

музыкасынын фольклордук обондордун интонацияларын чагылдырып иштетүүгө чейин болгон. Элдик аспаптар оркестри үчүн көркөм жактан мыкты, фольклордук интонацияга жана Кыргыз рухуна сиңген чыгармалары республикада оркестрдик музыканын сонун үлгүлөрү болуп калды жана коллективдин репертуарына бекем кирди. Коллективдин жетекчиси катары Э.Жумабаев бүт коңулүн оркестрдин профессионалдык жана көркөмдүк деңгээлин жогорулатууга жумшаган. Ошол кезде эл аспаптар оркестри Москва, Ленинграддын концерттик залдарында, Украинанын, Кавказдын, Прибалтиканын жана Сибирдин шаарларында концерттерде зор ийгилик менен чыгышып, кыргыз элдик жана заманбап музыканы пропагандалашкан. 1993-2006 – жылдарда Ч.Исабаев атындагы “Камбаркан” фольклордук - этнографиялык ансамблдин жетекчиси катары иштеп калат. Ушул коллективге Э.Жумабаев бир катар чыгармаларды жаратат, элдик ырларды жана күүлөрдү иштеп чыгат. “Камбаркан” фольклордук – этнографиялык ансамбли дүйнөдөгү көп мамлекеттерде чоң ийгилик менен концерттерди беришкен - Францияда, Германияда, Туркияда, АКШда, Японияда.

Параграфта Э.Жумабаевдин Карамолдо Орозов атындагы оркестр үчүн иштеп чыккан элдик ыр-күүлөр менен катар, Ниязаалынын, Муратаалынын, Карамолдонун, Ыбырайдын, Кыдырназаровдун ж.б. күүлөрүн жогорку көркөмдүктө иштеп чыккан. Мисал катары кээ бир үлгүлөргө музыкалык талдоо жүргүзүлөт: К.Орозовдун “Сынган бугусу”; Ы.Тумановдун «Кара тулпары»; элдик ыр «Бекбекей»; Ниязаалынын “Кер толгоосу”; К.Орозовдун “Жаш кербези”; С.Бекмуратовдун “Топ жылкысы”; М.Баатовдун «Даанышмань».

Үчүнчү баптын үчүнчү параграфы “Фольклордук-этнографиялык жана жаңы эл аспаптар оркестрлердин калыптанышы. Соңку жылдардагы эл аспаптар оркестрдин өнүгүүсүндөгү жаңы багыт” деп аталат. Анда “Ч.Исабаев атындагы «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамблинин тарыхы” аттуу биринчи бөлүмүндө, өткөн мезгилдердеги кыргыз элдик аспаптары жана алардын колдонулушу боюнча тарыхчы-изилдөөчүлөрдүн эмгектери боюнча маалыматтар берилген. Ошондой эле, бүгүнкү күндө колдонуудан чыгып калган үйлөмө аспаптар – сыбызгы, чопо-чоор, чогойно чоор, керней, сурнай жана урма аспаптар – добулбас, доол, аса таяк, коңгуроо, така, жылаажын сыяктуу элдик аспаптар кайрадан калыбына келтирүү иштерин жүргүзүү, Ч. Исабаев атындагы «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамблинин түзүлүшүнө түрткү болду. Мына ушул унутта калган аспаптарды «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык тобунун чыгармачылык иш-тажрыйбасынын натыйжасында кайрадан калыбына келтирилди. Ч.Исабаевдин негизги максаттары: биринчиден - элибиздин унутулуп бара жаткан музыкалык аспаптарын

калыбына келтирип, өркүндөтүү; экинчиден - ошол аспаптарда элдик кайрыктарды, обон-күүлөрдү иштеп чыгып, элге таратуу; үчүнчүдөн - ошол элдик аспаптар, салттык музыка менен айкалышып, эриш-аркак келе жаткан каада-салтын, үрп-адатын калыптандыруу, өркүндөтүү болгон.

“Бишкек шаардык мэриясынын эл аспаптар оркестринин калыптаныу тарыхы” деп аталган үчүнчү параграфынын экинчи бөлүмүндө, Бишкек шаардык мэриясынын алдында түзүлгөн (2009 - жылы 12-майда) Кыргыз эл аспаптар оркестри жана анын башкы дирижёру Бакыт Тилегеновдун чыгармачылык жана дирижерлук ишмердүүлүгү тууралуу сөз болот. Б.Тилегенов алдына зор максаттарды коюп, элдик-обон күүлөрдүн, кыргыз композиторлордун чыгармаларынан эл аспаптар оркестри үчүн иштеп чыгып, репертуарын байытуу максатында дүйнөлүк классикалык чыгармаларды, орус жана совет композиторлорунун чыгармаларын натыйжалуу иштеп чыгып, музыкалык мурасына 200дөн ашык жаңыча боёк менен көркөм кооздукта иштеп чыккан чыгармалар менен толуктаган.

Оркестрдин репертуарында “Саринжи бөкөй”; М. Борбиев “Таң булбулу”; Ш. Шеркулов “Эргиме”; И. Брамс “№1 Венгер бийи”; В.Моцарт “Түрк рондосу”; П.Чайковский “Испан бийи”; М.Абдраев “Достуктун багы Фрунзем”; Р.Абдыкадыров “Сагынуу”; К.Тагаев “Кыялдануу”; С.Жумалиев “Мекеним сенден башталат”, ошондой эле Б.Тилегеновдун дирижерлук кылуусунда К.Молдобасановдун “Саманчынын жолу”, “Манкурт”; М.Раухвергер “Асель”, “Чолпон”; Б.Асафьев “Бахчисарай фонтаны”; П.Чайковский “Ак куу көлү”, “Щелкунчик” ж.б. көрүнүктүү дүйнөлүк классикалык чыгармаларды көрүүчүлөргө тартуулаган.

“Б. Мадазимов атындагы эл аспаптар оркестринин кыскача тарыхы” деген үчүнчү параграфынын үчүнчү бөлүмүндө, Ош областтык Р.Абдыкадыров атындагы филармониядагы эл аспаптар оркестри жөнүндө сөз болот. Эл аспаптар оркестри «Бек арстан» деген ат менен түзүлүп, жетекчилигине дирижёр Маматназар Түркбаев дайындалып, 1987-1990-жылдары оркестрди жетектеген. Оркестр мамлекеттик, областтык, шаардык деңгээлде өткөн концерттерге катышып, чыгармачылык сапарын улайт. Ал эми, 1990-жылдан баштап, Маматтахир Сулайманов иштеген жана оркестрди жоюп, нукура кыргыз музыкалык аспаптары менен жабдып, фольклордук ансамбль кылып түзгөн жана ансамблдин атын «Бек арстан» деп атаган. Фольклордук ансамблдин оркестрден айырмасы чоор, сыбызгы, чопо-чоор, аса таяк, чогойно, доолбас жана ушул сыяктуу кыргыздын унутулуп бараткан элдик музыкалык аспаптарын колдонгондугунда. Ансамблдин репертуарын элдик ырлар жана күүлөр толуктап турган. 1993-жылы кайрадан эл аспаптар оркестри түзүлүп, «Насыйкат» деп аталып жетекчиликке Кыргыз

Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Ашым Молдокулов дайындалат.

А. Молдокулов оркестрдин репертуарын бир топ жаңы чыгармалар менен толуктаган. А. Огомбаевдин «Маш ботой», «Ой булбул»; К. Досуевдин «Ак Бакай» күүлөрүн, ошондой эле элдик ырларды жана классикалык чыгармаларды да оркестр үчүн иштеп чыккан.

«Ордо Сахна» фольклордук ансамблинин тарыхы деген үчүнчү параграфынын төртүнчү бөлүмүндө «Ордо сахна» фольклордук тобу жөнүндө сөз айтылат. Анда кыргыздын элдик салттуу музыка кайрыктарын бүгүнкү күндүн музыкалык маданиятынын деңгээлинде ансамблге ылайыктап иштеп чыгууда. «Ордо сахна» элибиздин байыртадан берки келе жаткан бай музыкалык мурастарыбызды абдан мазмундуу жана кызыктуу кылып чагылдырган. «Ордо Сахна» тобу акыркы 20 жылдын ичинде кыргыз маданий тарыхында көрүнүктүү иштерди жасап, элдин руханий байлыгын жаңылоого, рухун байытууга салым кошо алды деп эсептөөгө болот. Ансамбль бир топ жылдар аралыгында үч CD-альбом жазылып, жарыкка чыкты. Ал ошондой эле АКШ, Корея, Япония, Франция, Швейцария, Түркиядагы көптөгөн эл аралык фестивалдарга катышкан.

Учурда «Ордо-сахна» ансамблдин репертуары абдан кеңири. Кыргыздын улуттук колориттеги музыкаларын, ар бир аспабынын көркөм-кооз тембрдүүлүгүн, аткаруучулук өзгөчөлүктөрүн чет элдик көрүүчүлөргө тааныштырып, кыргыз элинин музыка дүйнө таанымын, байыртадан бери калыптанган руханий дүйнөсү бай улуу эл экендигин дүйнө элдерине таанытуу – ансамблдин негизги максаттарынын бири.

КОРУТУНДУ

Корутундуда төмөндөгүдөй жалпы жыйынтыктар келтирилди:

1. Кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүү маселелери кыргыз музыка искусствосунда жана музыка илиминде эң маанилүү, татаал маселелеринин бири болуп эсептелет. Бул чөйрөдөгү көркөм жетекчилердин практикасы жана оркестранттардын аткаруучулук чеберчилигинин талыкпас эмгеги менен бирге бийик деңгээлге жетишүүгө талап кылынат. Ошондой эле, сунушталган эмгек аркылуу музыка илиминде кийинки изилдөөлөрдүн көп тармактуулугуна жана сапаттуулугуна шарт түзүлөт;

2. Совет заманында Кыргыз эл аспаптар оркестринин түзүлгөнү музыка искусствосунун эң чоң жетишкендиги жөнүндө далил болуп көрсөтүлөт. Ушул багыттагы искусствонун ийгиликтерине жеткиргендердин бирлери белгилүү орусиялык музыка-таануучулар, педагогдор, композитор-дирижерлер П.Ф. Шубин жана Б.В. Феферман болгон. Анын үстүнө алар улуттук кадрларды

тарбиялоо иштерин улантып, бүт күчтөрүн коомдук жана музыка маданиятын жайылтууга арнашты. Булардын дирижерлук жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнөн, алга умтулган көркөм сүрөтчүлүгүн, талыкпаган мээнеткечтигин көрө алабыз. Мындай чыгармачылык ишмердүүлүгү элдик фольклордук музыкага жана анын негизиндеги жекече стилдеги, оригиналдуулугу менен өзгөчөлөнгөн чыгармалар профессионалдык деңгээлде угуучу-көрүүчүлөргө тартууланган;

3. Атактуу кыргыз композитор-дирижерлер Н.Давлесов, К.Молдобасанов жана А.Жумакматов кыргыз музыка искусствосуна олуттуу салым кошушту, алар дүйнөлүк классиктердин чыгармаларын аткарганга оркестрге мүмкүнчүлүк түзүштү. Кыргыз эл аспаптар оркестринин калыптанышында жана профессионал коллективдердин бирине айланышына, ошондой эле көркөм жетекчилери болуу менен бирге, улуттук классикалык обондорду жана күүлөрдү иштеп чыгуу аркылуу кыргыз музыка искусствонун өнүгүүсүнө жаңы дем беришти;

4. Оркестрдин колоритин ачык чыгарыш үчүн совет заманында кыргыз элдик аспаптардын реконструкцияланышынын зарылдыгы жаралды. Ал үчүн тембр палитраны жакшыртуу, диапазондун кеңейтүү муктаждыгы талап кылынды. Жыйынтыгында, элдик аспаптарынын өркүндөтүлүшүнүн негизинде, жаңы аспаптардын топтору жаралып оркестрдин өсүп-өнүгүүсүнө бир кыйла салым кошулду;

5. Белгилүү композитор, Карамолдо Орозов атындагы Кыргыз эл аспаптар оркестринин көркөм жетекчиси Эсенгул Жумабаев өзүнүн дирижерлук жана композитордук ишмердүүлүгү менен оркестрдин чеберчилигинин өсүшүнө жана репертуарынын жаңыланышына зор салымын кошкон. Анын оркестр үчүн иштелип чыккан кыргыз обондору жана күүлөрү өзүнө гана тиешелүү композитордук ыкма менен, мазмунун, маңызын жоготпостон, жогорку көркөмдүктө иштеп чыгып, угуучулардын купулуна толгон;

6. Кыргыз композитор-дирижерлордун өнөрлөрүн улантып эл аспаптар оркестринин кийинки муундагы көркөм жетекчилери жана башкы дирижерлору Т.Томотоев, С.Жумалиев, С.Акматалиев, Б.Тилегенов сыяктуу мыкты музыкант-аткаруучулар өз таланты менен оркестрдин аткаруучулук чеберчилигин жогорулатууга жана репертуарын байытууда зор эмгек жасашты;

7. Соңку жылдардагы жаңы ансамблдер – Ч.Исабаев атындагы «Камбаркан» фольклордук - этнографиялык ансамбли, Бишкек шаардык мэриясынын эл аспаптар оркестри, Б.Мадазимов атындагы эл аспаптар оркестри жана «Ордо Сахна» фольклордук ансамбли жаңы багыттарынын калыптанышын көрсөтүштү. Кыргыз элинин музыка кайрыктарын, байыркы

үндөрүн, ыргактарын, обон-күүлөрүн кайра жаңырттып эксперименталдык түрдө иштеп чыгышып элге тартуулап келишет.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөндөгү илимий жыйнактардагы жана журналдардагы макалаларда чагылдырылган:

1. Турумбаева Ч. “Залкар ырчы – обончу”. [Текст] /Ч. Турумбаева// Республикалык илимий – теориялык журнал «Известия вузов» №7, 2012, Б., 133-137-бб., www.cience-journal.kg <https://elibrary.ru/>;

2. Турумбаева Ч. “Залкар обончу жана ырчы Р.Абдыкадыровдун чыгармачылыгындагы балдар темасы», [Текст] /Ч. Турумбаева// Республикалык илимий – теориялык журнал «Известия вузов» №7, 2012 год., Б., 123-127-бб., www.cience-journal.kg <https://elibrary.ru/>;

3. Турумбаева Ч. “XX кылымдын залкар обончу – композитору. [Текст] /Ч. Турумбаева // Республикалык илимий – теориялык журнал «Наука – и новые технологии» №2, 2013, Б., 201-203-бб., www.cience-journal.kg <https://elibrary.ru/>;

4. Турумбаева Ч “Манас эпосундагы элдик музыкалык аспаптар” [Текст] /Ч. Турумбаева// И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик Университетинин «Жарчысы» журналы № 4, 234-236-бб., <https://jarchy.arabaev.kg/>

5. Турумбаева Ч. “Залкар ырчы – обончу Р.Абдыкадыровдун ырларынын өзгөчөлүктөрү” [Текст] /Ч. Турумбаева// Казахведение Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова научно-исследовательский центр «Туркология» им. д.ф.н., профессора Н. Келимбетова, Международный научный журнал, № 4 (37) 2015, 25-31-бб https://elibrary.ru/rubric_titles.asp;

6. Турумбаева Ч. “Оркестровое исполнительство в кыргызской музыкальной культуре на примере творческой деятельности оркестра народных инструментов им. Карамолдо Орозова”. Текст /Ч. Турумбаева// История. Философия. Искусствоведение. Издательство ГРАМОТА МАНУСКРИПТ, 2019. том 12. выпуск 12., 262-265-бб. <https://doi.org/10/30853/manuscript.2019.12.52>;

7. Турумбаева Ч. «Исторические этапы реконструкции кыргызских народных инструментов Государственного оркестра имени Карамолдо Орозова» [Текст] /Ч. Турумбаева// История. Философия. Искусствоведение. Издательство ГРАМОТА МАНУСКРИПТ 2020. Том 13. Выпуск 10., 236-241-б. <https://doi.org/10/30853/manuscript.2020.12.52>;

8. Турумбаева Ч. “Оркестрдик музыканын эволюциясынын кыскача очерки” [Текст] /Ч. Турумбаева// “Наука, новые технологии и инновации

Кыргызстана”. Республикалык илимий - теориялык журнал №7,– Б.: 2020, 245-248-бб. <https://elibrary.ru/>

9. Турумбаева Ч. “Кыргыз музыкалык маданиятындагы оркестрдик аткаруу дүйнөлүк практика аспектинде” [Текст] /Ч. Турумбаева// “Известия вузов Кыргызстана”. Республикалык илимий - теориялык журнал № 1, - Б.: 2021, 206-211-бб., <https://elibrary.ru/>

10. Турумбаева Ч. “Борис Фефермандын чыгармачылык жана дирижерлук ишмердүүлүгү: эл аспаптар оркестринин аспаптык түзүлүшүнүн реконструкцияланышы”, [Текст] Ч.Турумбаева // “Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана”, Республикалык илимий - теориялык журнал №7, – Б.: 2022, 246-249бб. <https://elibrary.ru/>;

11. Турумбаева Ч. “Музыкалык билим билим берүүдөгү инновациялык – коммуникациялык технологиялардын колдонулушу” [Текст] / Ч. Турумбаева // Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ , Маданият жана искусство жарчысы №10, 2021, 143-150-бб http://kguki.kg/archiv_zhumala/;

12. Турумбаева Ч. “Кылым карыткан залкар обончу Жумамүдүн Шералиев» [Текст] /Ч. Турумбаева// Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ , Маданият жана искусство жарчысы., № 1, 2015, 118- 122-бб., http://kguki.kg/archiv_zhumala/;

13. Турумбаева Ч. “Р.Абдыкадыровдун чыгармачылыгы оркестрдик аткаруучулукта» [Текст] /Ч. Турумбаева// Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ, Маданият жана искусство жарчысы № 4, 2016, 4 – 6- бб. http://kguki.kg/archiv_zhumala/;

14. Турумбаева Ч. “Ч.Исабаев атындагы «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамблинин тарыхы” [Текст] /Ч. Турумбаева// Журнал Б.Бейшеналиева атындагы КММИУ, Маданият жана искусство жарчысы № 3, 2016, 152- 155-бб., http://kguki.kg/archiv_zhumala/;

15. Турумбаева Ч. “Манас эпосундагы элдик музыкалык аспаптар”, [Текст] /Көрпөбаева М., Алсантова Д. // Республикалык илимий-практикалык конференция, «XX кылымдын Гомери – улуу манасчы Саякбай Каралаев», макалалар топтому, Б.Бейшеналиев атындагы КММИУ, – Б.; 2016, 121- б., http://kguki.kg/archiv_zhumala/;

Турумбаева Чолпон Мукашовнанын “Карамолдо Орозов атындагы кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүүсү” темасындагы 17.00.02 – музыкалык искусство адистиги боюнча искусство таануу илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: музыкалык маданият, музыкалык аткаруучулук, музыкалык мурас, оркестр, эл аспаптар оркестри, оркестрдик аткаруучулук, аткаруучулук маданият, салттык музыка, аспап аткаруучулук, искусство таануу, музыка таануу, аспап таануу.

Изилдөөнүн объектиси болуп, Карамолдо Орозов атындагы эл аспаптар оркестрине байланыштуу тарыхый жана теориялык маселелери каралат. Изилдөөнүн предмети болуп, эл аспаптар оркестр маселелерин чагылдырган ар түрдүү теориялык талдоо жана оркестр практикасынын маанилүү койгөйлөрүн кароо саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин башкы максаты болуп, Кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүүсү өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү эсептелет.

Изилдөөнүн методдору. Диссертацияда каралган маселелерди даректүү материалдарда изилдөөгө багытталган системалык методу кирет жана диалектикалык метод колдонулган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертацияда биринчи жолу кыргыз музыка илиминде Кыргыз эл аспаптар оркестринин тарыхы жана өнүгүү маселелери каралат. Илимий жаңылыктын элементтери эң алгачкылардан болуп төмөнкүлөр менен аныкталат:

- Кыргызстандын музыка искусствосунун илиминде Эл аспаптар оркестрине байланыштуу тарыхый жана теориялык маселелери объектиси болуп каралуусу;

- Кыргыз эл аспаптар оркестринин эволюциялык этаптарында белгилүү музыка агартуучулар, педагогдор, композитор-дирижерлордун кошкон зор салымы жөнүндө көрсөтүлүшү;

- Тарыхый өнүгүү жолунда эл аспаптар оркестринин жалпы кыргыз музыка искусствосу менен өз ара байланыштарын аныктоо;

- Эл аспаптар оркестринин партитуралык стилдери жана оркестрдин алгачкы концерттик программалары, репертуары, алардын жаңыланыш маселелери жөнүндө каралуусу;

- Соңку жылдардагы фольклордук-этнографиялык топтордун өнүгүүсүндөгү жана эл аспаптар оркестрлердин жаңы багыттарынын калыптанышын ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн натыйжаларын колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдары, теориялык жана идеялык принциптери, натыйжалары музыка таануу, маданият таануу, музыкалык фольклор, аспап таануу, этнография, ж.б. илим-изилдөө ишмердүүлүктөрүндө колдонууга болот. Заманбап музыкалык маданият таануучулук илимий жыйынтыктарга негизделген материалдар ар кандай искусство жана музыкалык тармактарын изилдөөдө пайдаланууга көмөк берет.

РЕЗИОМЕ

диссертации Турумбаевой Чолпон Мукашовны на тему: “История и развитие Оркестра кыргызских народных инструментов”, представленной на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.02 – музыкальное искусство.

Ключевые слова: музыкальная культура, музыкальное исполнительство, музыкальное наследие, оркестр, оркестр народных инструментов, оркестровое исполнительство, исполнительская культура, традиционная музыка, инструментальное исполнительство, искусствоведение, музыковедение, инструментоведение.

Объектом исследования является история и развитие Оркестра кыргызских народных инструментов им. Карамолдо Орозова. Предметом исследования являются теоретические вопросы, а также ранее неисследованные проблемы из практики оркестра народных инструментов.

Целью исследования является анализ исторической значимости оркестра народных инструментов, а также раскрытия его исполнительских особенностей.

Методы исследования. Для исследования поставленных проблем в диссертации используются системный, а также диалектический методы.

Научная новизна исследования. Впервые в кыргызской музыкальной науке рассматриваются вопросы истории и становления Оркестра народных инструментов. Научная новизна исследуемых вопросов раскрывается в следующем:

- Рассмотрение теоретических и исторических вопросов, касающихся оркестра народных инструментов, в качестве объекта исследования;

- Определить значительный вклад, внесенный выдающимися музыкальными просветителями, педагогами, композиторами и дирижёрами в историю становления Оркестра кыргызских народных инструментов;

- Выявить тесную взаимосвязь между оркестром народных инструментов и кыргызским музыкальным искусством на протяжении исторического развития;

- Рассмотрение вопросов обновления репертуара, концертных программ, а также оркестрового стиля и партитуры оркестра народных инструментов;

- Выявление особенностей становления новых тенденций оркестра народных инструментов и фольклорно-этнографических групп в последние годы.

Сфера применения результатов исследования. Материалы, теоретические принципы, идеи и выводы диссертации можно использовать в области музыковедения, музыкальном фольклоре, этнографии, инструментоведении, и другой научно-исследовательской деятельности. Данные материалы, основанные на современных научных данных музыковедения, можно использовать в различных областях искусства и музыковедения.

SUMMARY

dissertation of Turumbayeva Cholon Mukashevna on the topic: "History and development of the Orchestra of Kyrgyz folk instruments", submitted for the degree of Candidate of Art History in the specialty 17.00.02 – musical art.

Keywords: musical culture, musical performance, musical heritage, orchestra, orchestra of folk instruments, orchestral performance, performing culture, traditional music, instrumental performance, art history, musicology, instrumentation.

The object of the research is the history and development of the Orchestra of Kyrgyz Folk Instruments named after Karamoldo Orozov. The subject of the research is theoretical issues, as well as previously unexplored problems from the practice of the orchestra of folk instruments.

The purpose of the study is to analyze the historical significance of the orchestra of folk instruments, as well as the disclosure of its performance features.

Research methods. To study the problems posed in the dissertation, systematic as well as dialectical methods are used.

Scientific novelty of the research. For the first time in Kyrgyz musical science, the issues of the history and formation of the Orchestra of Folk Instruments are considered. The scientific novelty of the investigated issues is revealed in the following:

- Consideration of theoretical and historical issues concerning the orchestra, as an object of research;
- To identify the significant contribution made by outstanding musical educators, teachers, composers and conductors to the history of the formation of the Orchestra of Kyrgyz Folk Instruments;
- To reveal the close relationship between the orchestra of folk instruments and the Kyrgyz musical art throughout the historical development;
- Consideration of the issues of updating the repertoire, concert programs, as well as the orchestral style and score of the orchestra of folk instruments;
- Identification of the features of the formation of new trends in the orchestra of folk instruments and folklore and ethnographic groups in recent years.

Scope of application of the research results. The materials, theoretical principles, ideas and conclusions of the dissertation can be used in the field of musicology, musical folklore, ethnography, instrumentation, and other research activities. These materials, based on modern scientific data of musicology, can be used in various fields of art and musicology.

Ченемн 60x84 1/16.
Колому 1,5 б.т. Кагаз офсет.
Офсеттик басуу. Нускасы 100.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Манас к., 101
т. 0 708 058 368

